

HEIKKI KIRKINEN

Salainen lisäpöytäkirjako Pähkinäsaaren rauhansopimuksessa?

Professori Osmo Jussila kaipasi vastausta kysymykseen historiantutkimustamme pii-naavasta vaivasta (Historiallinen Aikakauskirja 4/2003). Professori Heikki Kirkinen perää lähdekritiikkiä mielikuvituksen sijaan.

■ Eräät historiantutkijamme ovat herkästi ottaneet omakseen suomalaisen Jarl Gallénin ja tanskalaisen John Lindin 1991 laatiman uuden teorian Pähkinäsaaren rauhan rajasta tutustumatta lähteisiin tai edes siitä käytyyn tieteelliseen keskusteluun. Uusi teoria on saanut kiitosta ”fantastisen idearikkautensa” vuoksi, samalla kun tiukkaa lähdekriittistä tutkimusta kuvataan ”lähdefetisismiksi”.¹ Painopiste halutaan siis siirtää lähdekritiikistä fantasiaan.

Osmo Jussila uskoo sen vievän historian tutkimusta eteenpäin, vaikka ”vanhoilliset” tutkijat sitä vastustavat. ”Vanhoillisiin” hän lukee mm. allekirjoittaneen. Mielikuvituksen ottaminen tutkimuksen tason päämittariksi sisältää riskin metodisen huolellisuuden hölymisyksestä keskiajan historian tutkimuksessa, jossa niukkojenkin lähteiden varassa joudutaan tekemään laajakantoisia johtopäätöksiä.

Olen pitkään tutkinut Ruotsin, Suomen ja Venäjän välisiä keskiaikaisia rajaongelmia sekä niihin liittyviä lähteitä ja olen pereh-

tynyt myös Gallénin ja Lindin tutkimuksiin. Kokemuksen pohjalta minussa on voimistunut käsitys Suomen keskiajan tutkimuksen vanhoillisuudesta aivan eri syistä kuin mitä Jussila esittää. Euroopan pohjoisosissa keskiajan historiantutkimusta hallitsevat yhä nationalistinen perinne ja näkökulma, skandinaavis-suomalais-venäläinen nationalistinen mentaliteetti. Todellinen uudistus on aidon globaalisen näkökulman tuominen suomalaiseseen historiantutkimukseen. Uusimman ajan tutkimuksessa näkyy etenemistä siihen suuntaan, mutta varsinkin keskiajan tutkimuksessa meillä seisotaan yhä skandinaavis-suomalaisessa nationalistisessä asennossa, Venäjällä selvimmin omassa nationalismissaan.

Historiallisen taustan kompleksisuus

Todellisuudessa keskiajan rajaongelmien tausta Pohjolassa oli paljon monimutkaisempi ja monikerroksisempi kuin mitä Gallén ja Lind seuraajineen esittävät. Ristiretkijällä (1100-luvulta aina 1400-luvulle) historian keskeisiä toiminnallisia, yksiköitä Pohjolassa olivat alkuaan toisistaan melko erillään eläneet etnis-kielelliset yhteisöt kuten saksalaiset (Hansa), tanskalaiset ja

1. Osmo Jussila 'Mikä historiantutkimustamme oikein vaivaa?', *Historiallinen Aikakauskirja* 4/2003, 577–588. Lisätodisteita ”vanhoillisuudestani” saa kirjastani *Termittejä vai enkeli? Ajatuksia kulttuurievoluutiosta* (Helsinki, SKS, 2002). Ks. Eric De Geer (2003) 'Perspektiv på freden i Nöteborg 1323 mellan Novgorod i Sverige', toim. J. Hakkarainen, P. Metso, V. Kiiveri *Veisuin ylistäkää. Jublakirja Hilikka Seppälän täyttäessä 60 vuotta*, Joensuun yliopisto, 2003), 25. Pirjo Uino (2003) 'Muinais-Karjala mahtavan Novgorodin vaikutuspiirissä', toim. Matto Saarnio *Viipurin läänin historia I. Karjalan synty*, Jyväskylä 2003, 465.

norjalaiset (Unionin aika), ruotsalaiset, suomalaiset, saamelaiset, karjalaiset, vepsäläiset, venäläiset ja pohjoiset ”ugrit”. Niillä oli keskinäisiä kosketuksia, joista kehittyi pitkäkestoisia yhteyksiä ja vuorovaikutuksia.

Näitä kaikkia pitäisi voida tarkastella objektiivisesti reaalina paikallisina ja alueellisinä alkuaan autonomisina yhteisöinä. Niiden taustalla organisoituivat valtioiksi suuremmat ja vahvemmat yksiköt, jotka pyrkivät käyttämään varhaiskantasempia yhteisöjä hyväkseen, verottamaan ja alistamaan niitä valtaansa. Kaikki yhteisöt pyrkivät Pohjolassakin turvaamaan jatkuvuutensa sekä mahdollisuuksien mukaan kasvamaan ja laajentumaan. Etelästä eteni pohjoisiin suuntiin voimistuva uudisasutuksen virta, samalla kun siirryttiin eräkulttuurista kiinteään asutukseen ja maanviljelyyn. Se johti maanomistuksen ja rajojen merkityksen kasvuun. Uudisasukkaat pyrkivät saamaan eräalueensa ja kaskimaansa omikseen ja tuon omistuksen ulkopuolistenkin tunnustamaksi. Taustalla voimistuvat valtiot pyrkivät nekin laajenemaan sekä saamaan verotuksen ja hallintansa alaisuuteen pysyvät asutukset sekä niiden väliset erämaat.

Tämän tapainen oli yleisen kehityksen suunta keskiajalla Itämeren ja Jäämeren välisellä vyöhykkeellä Atlantin rannikolta Pohjois-Venäjälle. Suomen muodostumisen kannalta merkittävää oli etenkin eräkulttuurin ja asutuksen laajeneminen Pohjanlahden ympärillä. Samoihin aikoihin Laatokan maailmasta suuntautui eränkävynnin ja asutuksen virtausta luoteeseen Peräpohjolaa kohti sekä koilliseen Vienan merelle, jonne pyrkivät myös Novgorodin Venäjän erämiehet ja verottajat. Nuo liikkeet työnsivät nomadikulttuuria vaalivia saamelaisyhteisöjä yhä kauemmaksi pohjoiseen, samalla kun valtioiksi lujittuneet Tanska-Norja, Ruotsi ja Venäjä alkoivat kilpailla näiden verottamisessa ja pyrkivät varmistamaan omien uudisasutuksiansa etenemistä ja juurtumista pohjoiseen. Se johti väistämättä kilpailuun paitsi erä- ja verotuloista myös alueista.

Pohjoisten yhteisöjen ja alueiden historian tutkimukseen kehittyi kansallisromanttikan ajalla 1800-luvulla perinne, jossa voitaneiden kansojen ja valtioiden tutkimus

tulkitsi monitahoista kokonaisuutta ja sen lähdeaineistoa tutkijain kansallisista näkökulmista ja kansallisia intressejä myötäillen. Tämä väritti myös näkemyksiä eri kansojen ja etnisten yhteisöjen kehityksestä. Nationalistisen näkemystavan perintö jatkui 1900-luvulla, ja Pohjolan keskiajan historian tutkimuksessa voidaan erottaa tanskalais-norjalainen ja ruotsalainen näkökulma sekä suomalais-kansallinen ja sen vastakohtana venäläis-neuvostoliittolainen linja. Esimerkkeinä voidaan mainita vaikka O. A. Johnsenin *Finmarkens politiske historie* (Kristiania 1923), Jalmari Jaakkolan Suomen historian keskiaikaa käsittelevät osat 1930-luvulta lähtien (II–V) sekä *Ocerki istorii SSSR. Period feodalizma*. (2 osaa Moskva 1955). Tasapainoisempaa taustaa Pähkinäsaaren rauhan rajan käsittelyyn modernissa tutkimuksessa tarjoavat esimerkiksi Seppo Suvanto, Kauko Pirinen ja Kyösti Julku. Lisäksi voisi mainita Ulf Sundbergin kirjan *Svenska freder och stillestånd 1249–1814*.²

Historiantutkimus on viime sotien jälkeen paljon avartunut, mutta vanha perinne vaikuttaa yhä näkökulmaa rajoittavasti suomalaisessa ja etenkin venäläisessä tutkimuksessa. Tähän on ymmärrettäviä syitä etenkin Suomen ja Venäjän historiallisissa suhteissa, mutta jos näiden maiden historian tutkimukseen kaivataan todellista uudistumista, tulisi molemmissa maissa, Venäjällä vielä enemmän kuin Suomessa, pyrkiä laajentamaan ja syventämään näkökulmaa globaaliseen suuntaan. Myös kansalliset näkökulmat on tarpeen tuntea, mutta niiden korostuminen heikentää tutkimuksen arvoa globalisoituvassa kulttuurissa

Pähkinäsaaren rauhansopimuksen lähteet

Pähkinäsaaren rauhan rajaongelmasta olen käynyt keskustelua John Lindin kanssa *Historiallisessa Aikakauskirjassa* (4/1992, 1/

2. Seppo Suvanto (1985) 'Keskiaika', *Suomen historia 2*, Espoo, 65–71. Kauko Pirinen (1988) ' Savon keskiaika', *Savon historia I*, toinen kokonaan uudistettu laitos, Kuopio, 296–307. Kyösti Julku (1987) *Suomen itärajan synty*, *Studia Historica Septentrionalia* 10, Rovaniemi, luvut 4–6. Sundbergin teos ilmestyi Tukholmassa 1997. Sen rajakartoissa tunnustetaan myös epävarmuuksia.

1994 ja 2/1995). Niissä olen esittänyt kriittikini keskeisiä perusteluja. Kun peruslähde on niukasti, niiden johdonmukainen ja tiukka lähdekritiikki on metodinen välttämättömyys lähteiden aitouden, ajoituksen ja tarkoituksen sekä sisällön tulkinnan kannalta. Eri lähteillä on erilainen todistusvoima. Se koskee mm. asiakirjojen, kirjeiden ja kronikoiden tietojen objektiivista arviointia.

Pähkinäsaaren rauhansopimuksen perustekstit on julkaistu kahdessa arvostetussa lähdejulkaisujen sarjassa Ruotsissa ja keskeinen osa säilynyttä painamatonta aineistoa talletettuna Ruotsin Valtionarkiston Muscovitica-kokoelmassa.³ Paljon varsinkin paikallista aineistoa on kokoaan kadonnut. Ruotsin viralliset valtiosopimukset kirjoitettiin keskiajalla kansainvälisellä yleiskielellä latinaksi. Pähkinäsaaren rauhansopimus tehtiin Novgorodin valtion alueella ja sen perusteksti on todennäköisimmin kirjoitettu venäjäksi. Se on Novgorodin ruhtinaan Jurin kirjeen muodossa, jolla ruhtinas solmi ”ikuisen rauhan” Ruotsin kuninkaan Maunu Eerikinpojan kanssa Novgorodin ja Ruotsin edustajien sekä Gotlannin kauppiaiden läsnä ollessa. Yleisen diplomaattisen käytännön mukaan läntisiä osapuolia varten tehtiin latinankielinen teksti todennäköisesti jo Pähkinäsaarella. Venäjänkie-

lisen kopion tekstissä kahta pientä aukkoa on pidetty kahden sinetin pergamenttiin ripustamisnauhan merkinä. Sinetit olivat tärkeä osa keskiajan valtiosopimusten protokollaa. Venäjä vetosikin monen rajakiistan yhteydessä ”sinetöityjen sopimusten” teksteihin. Yhtään sopimuksen virallista alkuperäiskappaletta ei ole säilynyt, vain joukko kopioita ja kopioiden kopioita.

Sopimustekstien pääosan on esitelty, arvioinut ja julkaissut ruotsalainen O. S. Rydberg.⁴ Siihen kuuluu myös Ruotsin tietoisesti teettämä rauhansopimuksen väärennös vuosien 1493–1524 väliltä. Olen ottanut tässä vertailtavaksi tutkimuksen kannalta merkitsevimpien tekstien rajan kulkua osoittavat kohdat, kuusi luetteloa, joiden sisällöstä, kielestä ja merkityksestä on kiistelty. Yleisesti luotettavimpina pidettyjä tekstejä ovat 1600-luvun venäjänkielinen kopio, jonka kieli vastaa hyvin sopimusajan käytäntöä, sekä latinankielinen kopio 1400-luvun lopulta, tässä esityksessä numerot 1 ja 2.

3. (1842, 1850) *Svenskt Diplomatarium* utgifvet af Bror Emil Hildebrand, III, Stockholm. (1877) *Sverges traktater med främmande magter jämte andra dit hörande handlingar* utgifna af O. S. Rydberg, I, Stockholm 1877. Arkistolähteistä merkitsevimmät ovat Ruotsin Valtionarkistossa (lyh. SRA) Muscovitica 2: Gränshandlingar 1323–1606.

4. Sverges traktater I, n:o 205, 434–513.

Sopimustekstit

1. Venäjänkielinen kopio 1600-luvulta:

a razvod i mežja: ot morja reka Sestreja, ot Sestree moh, serede mha gora, ottole Saja reka, ot Sae Solnyčnyj kamen, ot Solnyčnego kameni na Čermnuju ščelju, ot Čermnoi šče na ozero Lembo, ottole na moh na Pehkei, ottole na ozero Kangasyervi, ottole na Purnojarvi, ottole ... Jantojarvi, ottole Toržearvi, ottole Sergilakši, ottole Samosal, ottole Žiti, ottole Korelomkoški, ottole Kolemakoški, ottole Patsoeki, ottole Kajano more.

2. Latinankielinen kopio 1400-luvulta:

Diusiones et mete terre [dicte] landemaerke: de mari in ampnem Seester [de Seester] in mosan et in medio mosa est mons, deinde in ampnem Zay, de Zay in Solsten de Solsten, in Rodhahel, de Rodaehal in Lambotraeske, de Lambo traeske in mosan Paeki, de mosan Paeki in Kangasjaerffui, de Kankasjaerffui in Pwronarffui, de Pwronarffui in Archtojaerffui, de Archtojaerffui in Torsajaerffui, de Torsajaerffui in Sarkelaxi, de Saerkelaxi in Samusalom, de Samusala in Sithi, deinde in Carelakoski, deinde in Kolumakoski, deinde in Pathajoki, deinde in Helsingh haff.

3. *Ruotsinkielinen kopio 1400-luvun lopulta:*

item gislelagh skiptes och maeless til thet som kallas landmaerke, och so skiptes lahdemaerket: fforsth fraa haffuidh och i en oo, som hether Sesther, fra Sesther oc til mosen, och mith i mosen ligher I bergh, som hether Zai [ff tädan i oone Zai], ffraa Zai och til Solsten, ffra Solsten til Rodhahel, ffra Rodhehael til Lambetraesk, ffraa Lambetraesk til mosen Becke, ffra mosen Becche til Gangisjarffue, ffra Gangisjarffue til Pornujarffue, ffra Pornejaerffue til Aittojaerffue, ffra Aittojaerffue til Torsjaerffue, ffra Torsjarffue til Saerkelax, ffra Serkelax til Samusala, ffra Samusala til Sithi, sidhen til Karelakoske, sidhen til Kolumakosche, sidhen til Pathajoke, sidhen til Helsinghehaffd.

4. *Ruotsin valtuuskunnan 1537 Moskovassa rajaneuvottelun päiväkirjaan merkitsemä teksti:*

Landmerke aeru: aff haffuino i aane Sestyr, aff Sestir i mosan, och myt i mosan aer itt berg, taedan i aone Zay, aff Zaj i Sollsthen, aff Sollsten i Rodha hell, aff Rødha hell i Lamb träsk, aff Lamboträsk i mosan Pecce, aff mosanom Pecce i Kangasjaerffui, aff Kangasjaerffui i Porwjaerffui, aff Porwjaerffui i Aythajaerffui, aff Aytajaerffui i Torsajaerffui, aff Torsajaerffui i Saerkilax, aff Saerk[illax] i Samusaela, aff Samusaelae i Stihi, taedhan i Kaerelekuski, Sedhan i Kolomakuski, sedan i Paetejoki, taedhan oc nor i haffuit.

5. *Rajaluettelo Ruotsin valtionearkistossa: Muscovitica, Gränshandlingar 1323–1606.*⁵

Tesse Råer förmäldts wdi ett Konungh Måns Erichsons breff. Försth: Aff haffuedt i Åänn Sester. Aff Sester i Mosenn. ther mitt wdi ähr ett bergh. Täiden och i Åån Zajj. Iffrå Zai i Soolsten. Iffrå Soolsten i Rödehäll. Iffrå Rödehäll i Lemboträske. Iffrå Lemboträske i Mosen Pecke. Iffrå Mosen Pecke i Kangasierffui. Iffrå Kangasierffui i Purnuierffui. Iffrå Purnuierffui i Archtoierffui. Iffrå Archtoierffui i Torsaierffui. Iffrå Torsaierffui i Serkelax. Iffrå Serkelax i Samusala. Iffrå Samusala i Sijti. Iffrå Sijti i Karialan koski. Iffrå Karialan koski i Kolemankoski. Iffrå Kolemankoski i Pekaiocki. Täiden och nor i Helsinge haaffwedt.

(Erillinen lisäys):

Koken koski Waekakiffui Somauesi yxipä Wrpalax Koikwe. Halff parten hörer til Swerige och andra halff partten til Rydzerne. (alkuperäisessä sopimuksessa mainitut yhteisalueet Viipurinlahdella)

(Toinen lisäys): Täiden i Ridkaierffui och Kawinskoski. Seden i Kawisierffui och i Kellontaipala (väärennetyn rauhansopimuksen viimeisiä paikannimiä)

6. *Väärennetty Pääkinäsaaren rauhan sopimus (1493–1524, Sverges traktater, I)*

swa skiptis landemerkit: först fran haffuit oc östra aa minne oc til musen oc mit i musena är eth berg kallendis Ruineta, swa tädan in i Soe aa som haffuer sin gong in i Voxen, swa tädhan in i Pawenketw oc swa Uthen bew. Ther tager Jäskis i moot [sitten vain paikannimin] Yretlawixi, Mwskaby, Paynolax, Quarato, Muskoy, Hawkaryte, Samsoo, Pekkehenxulji, Pyntonlampi, Loricamäky, Kulyssso, Pwtanfari, Turfatrek, Fasfauori, Palkojarfwi, Valkojarfwi, Merkäss, Kyransari, som hörer helthen Saulax oc helthen til Rysland, Karialoto i Puroueyysi, Räkotoypale, Kasmjerfwii, Källantarpala, swa tädhen til andra landzins liggiandis raa, hwilke andre breff, ther vppa gifne äro, och vtuisor.

Metodisia ongelmia

Gallénin ja Lindin perustelujen heikkoutena on asutuskehityksen merkityksen aliarviointi ja tendenssi viedä vuoden 1323 raja

mahdollisimman kauas itään. Teorian viimeistelijänä Lind pyrki todistelemaan, että 1500-luvun rajat olivat pääosin voimassa jo 1300-luvulla. Todellisuudessa asutuksen

kasvulla oli ratkaiseva merkitys rajojen muuttumiseen. Suomen väestö ja asutus laajenivat keskiajalla voimakkaasti itään ja koilliseen päin päin, ja Ruotsin valtio tuki sitä omassa laajentumispolitiikassaan. Novgorod tuki ja rohkaisi karjalaisen väestönosan pyrkimystä pitää kiinni asemistaan Pohjanmaalla. Käytännössä läntinen asutus laajeni juuriltaan, kun taas karjalaiset sinnittelivät kaukana omilta perusmailtansa. He jäivät heikommiksi.

Gallén ja Lind katsovat asutustoimintaa alusta lähtien johdetun valtioiden toimesta. Todellisuudessa paikalliset ihmiset alkuaan toimivat pääasiassa oma-aloitteisesti molemmin puolin. Erätalouden oloissa kaukaisilla rajoilla oli vähemmän merkitystä, mutta kiinteä asutus ja maanviljely sitoivat uudisasukkaat maahan sekä synnyttivät kyläyhteisöjä ja kiinteää yhteistoimintaa. Se merkitsi vahvaa asutustoimintaa ja johti väistämättä kiistaan välialueiden hallinnasta ja omistuksesta. Heimoyhteisöjen rinnalle kilpailuun tulivat mukaan valtiot ja kirkot käännytystyön, hallinnon ja verotuksen keinoin pyrkien valtapiiriensä laajentamiseen. Niiden kilpailu kärjistyi ensinnä taloudellisen kasvun päävälillä Suomenlahden itäosassa, jonne Ruotsi pureutui Viipurin linnan perustamisella ja yritti heti myös Nevan suun valloitusta (Maankruunu 1300). Venäjä varmisti valtaansa Laatokan piirissä ja teki hyökkäyksiä Suomeen. Välimaastoon jääneeseen saamelaisen laajaan Lappiin pyrki erämiestä, asutusta ja verottajaa sekä lännestä että idästä.

Moderni tutkimus on luonut tälle yleiskuvulle perustan, jonka kokonaisuutta nationalistiset korostukset usein yksipuolistavat. Paikallis- ja aluehistorian tutkimus kertoo sangen tarkasti, miten Suomen asutus eteni vanhoista keskuksista lähtien polvi polvelta yhä kauemmaksi pohjoiseen ja koilliseen, missä oli valtavia erämaita ja minne eteni muitakin kilpailevia eräryhmiä samantapaisin tavoittein. Kontaktit johtivat ensin paikallisiin ristiriitoihin, ja kiistoja ratkottiin aluksi paikallisin neuvotteluin ja sopimuksin, mutta vähitellen ne laajenivat ja johtivat kiistoihin parhaista erä- ja asutusmaista sekä sotiin alueiden hallinnasta ja omistuk-

sesta. Eri aikoina syntyneet asiakirjat heijastavat ensi sijassa omaa aikaansa ja vain tiukan lähdekritiikin varassa niistä voi tehdä luotettavia päätelmiä kauas taakse päin.

Asutus ja raja

Myöhemmän Suomen alueilla voi havaita eränkäynnin ja asutuksen kasvua kahdelta laajalta lähtöalueelta käsin: lännessä Varsinais-Suomesta, Satakunnasta, Hämeestä ja Savosta, idässä karjalaisen heimon asuma-alueilta käsin. Läntisiltä juurilta lähtenyttä liikettä on laajasti tutkittu, mutta itäisen liikkeen tieteellistä kokonaiskuvaa ei ole vielä muodostettu. Se on koottava pienistä palasista idän ja lännen kaikkien saatavissa olevien lähteiden perusteella. Vaje johtuu osittain kansallisten asenteidemme kahleista ja osittain siitä, että eri tieteiden edustajat valottavat kuvaa vain omista tieteellisistä taustoistaan käsin, kielitieteilijät, arkeologit etnologit ja historioitsijat kukin omista kopperoistaan, omien näkökulmiensa, lähdeaineistojensa ja metodiensa rajoissa tiukasti pysytellen. He eivät aina etsi tuekseen muiden alojen luotettavinta tietoa, eivätkä siten pysty muodostamaan tasapainoista kokonaisnäkemystä monitieteisestä ongelmasta. Tätä rajoittaa vielä sekin, että tähän saakka itäisten lähdeaineistojen tuntemus on ollut heikompa kuin läntisten. Näitä ongelmia on varsinkin Karjalan keskiajan tutkimuksessa, mutta niitä tapaa myös uudenpien aikojen kohdalla. Nyt tarvittaisiin laajamuotoinen karjalaisen asutushistorian tutkimusprojekti, joka kattaisi kaikki karjalaisen heimon asutushistorian alueet ja niitä koskevat erilaiset lähteet. Viipurin läänin historia on osa paljon laajempaa kokonaisuutta, joka vaatii myös oman tarkastelunsa, jotta Karjalan kuva ei jäisi yksipuoliseksi.

Pähkinäsaaren rauhan rajan tutkinnassa palaset ovat yhä hajallaan. Autonomian ajan

5. Tätä luetteloa ei ole julkaistu painettuna. Se on Muscovitica kokoelmassa jaksossa "1323, 1383". Se on tehty todennäköisesti pian väärennetyn rauhansopimuksen tekstin jälkeen, sillä siinä ovat lueteltuna erillisinä pikku lisäyksinä sekä alkuperäisen sopimuksen yhteisnautinnan paikat Suomenlahdella että myös väärennetyn sopimuksen viimeisiä paikannimiä.

alkupuolella meillä oli avointa kiinnostusta suomalaisten, karjalaisten ja saamelaisten vanhoihin idänyhteyksiin, mutta venäläistämiskaudella kansallinen puolustautuminen alkoi vaikuttaa idänyhteyksien arviointiin. A. J. Sjögren kertoo 1828, että eräät tutkijat ovat havainneet, että varsinkin Tornion seudun asukkaiden kielessä ja tavoissa on karjalaisia piirteitä, siellä kuuli asukkaiden käyttävän pronomineja *mie* ja *sie*. Hän piti mahdollisena Kemin seudun ensimmäisten asukkaiden vienalaista alkupeirää perusteena mm. Iijokivarren Pajarinsaa-ri. Sjögren tunsikin Karjalankosken *i Wetilä uti G. Carleby socken* ja viittaa perimätietoon pitäjännimen mahdollisesta karjalaisesta alkuperästä. Samanlaista perinnetietoa on myös Norjassa Malangen-vuonon Karlön saaren nimestä.⁶ Näihinkin ongelmiin kannattaisi uudelleen kiinnittää huomiota.

Kielitieteilijä Viljo Nissilä toi 1948 esiin laajan karjalaisperäisen paikan- ja henkilönimistön Pohjois-Pohjanmaalta, ja Armas Luukko laajensi sitä huomattavasti 1954. Nissilän mukaan monet Pohjois-Pohjanmaan karjalaisnimet perustuvat idän kirkon pyhien ihmisten nimistöön. Todennäköisesti monet pohjoiseen muuttaneet karjalaiset ovat olleet ainakin muodollisesti idän kirkon uskoon kastettuja. Tätä johtopäätöstä tukevat suomen kielen varhaisimpiin kristillisiin lainasanoihin itäistä tietä saadut *risti, raamattu, pappi, pakana, kummi ja virpa*, samoin useat ristiretkijän itäiset kristilliset esinelöydöt sekä kirjallisten lähteiden tiedot. Näistä tunnetuin lienee Nestorin kronikan jatkon maininta ruhtinas Jaroslavin käskystä toteutetusta karjalaisten kastamishankkeesta kesällä 1227. Sitä ovat suomalaiset tutkijat pyrkineet olettamuksilla vähättelemaan, ikään kuin Venäjä ei olisi lainkaan ymmärtänyt, miten vahvasti Ruotsi ja Saksalainen Ritarikunta olivat lännen uskon ja sotilaallisen voiman keinoin etenemässä itään päin. Venäjän kannalta katsoen lähetystyön tehostaminen Karjalassa oli tärkeää ja kiireellistä, ja se kirjattiin Venäjän arvostetuimman kronikan vanhimpaan säilyneeseen jatko-osaan, joka kertoo sellaisistakin Itämeren piirin asioista, joista Novgorodin kronikat toisinaan vaikenevat.

Karjalaiset Pohjanmaalla

Armas Luukon jälkeen Jouko Vahtola on tuonut uutta tietoa karjalaisten siirtolaisuudesta Pohjois-Pohjanmaalle 1200-luvulta lähtien, ja Kyösti Julku on pätevästi selvittänyt *Kainuun* nimen ja kainulaisten alkuvaiheita sekä karjalaisten osuutta varhaisessa kilpailussa Pohjois-Pohjanmaalla ja Lapissa.⁷

Muutamit viralliset lähteet antavat suoraa todistusta karjalaisasutuksesta Pohjois-Pohjanmaalla. Raportti Turun piispan Hemmingin tarkastusmatkasta pohjoiseen 1345 kertoo hänen kastaneen Torniossa myös siellä tapaamiaan Oulussa, Kemissä ja Simossa asuvia karjalaisia.⁸ Todennäköisesti he olivat idän uskoon kastettuja, koska tuohon aikaan molemmat kirkot kastivat toistensa jäsenet ”harhaoppisina” uudestaan. Erittäin vahva todiste on kuningas Albrekt Mecklenburgilaisen käskykirje vuodelta 1365. Kuningas kirjoittaa hänelle valitetun, että ”muutamit niistä karjalaisista, joita asuu teidän lähistöllänne, ovat äskettäin purjehtineet kauppatavaroineen kauemmaksi kuin mitä heillä on ollut tapana vanhastaan, kuten Tallinnaan ja muihin kaupunkeihin”; siitä on ollut heidän kuljettajilleen haittaa ja Ruotsin valtiolle vahinkoa. ”Siksi kiellämme kaikkia näitä karjalaisia ankarasti hengen ja omaisuuden menettämisen uhalla purjehtimasta tai [muutoin] kulkemasta Pohjanmaan rannikolta kauemmaksi kuin mihin he ovat vanhastaan tottuneet purjehtimaan tai matkaamaan”. Samoin kuningas kielsi kaikkia pohjalaisia millään tavoin auttamasta tai edistämästä näitä kauemmaksi purjehtimaan.⁹ Taustalla on pyrkimys tukea pohjalaisten kaupankäyntiä, mutta siinä kunnioitettiin myös Pohjanmaan karjalaisten oikeuksia. Keskiajan maailmankuva perustui kaiken muuttumattomuuteen; se kuvastuu perinteeseen vetoamisena tässä asiakirjassa kuten monessa muussakin.

Suomalainen historiantutkimus on keskiajan lähteiden mukana uskonnollisen vastakohdan mukaan yleensä samaistanut termit *ryssä* ja *karjalainen*. Tämä on tuonut virheellisyyskäsitteitä ja yksipuolisuutta kokonaiskuvaan. Olen ihmetellyt, miten paljon ”venäläisiä” kuvitellaan liikkuneen harvaanasu-

tulla Pohjanmaalla rauhankin aikana ja miten monet pohjalaiset olisivat osanneet venäjää paikallisissa kauppakeskusteluissa. Tässä olisi käsitteen ”etnisen puhdistuksen” paikka Suomen keskiajan historian tutkimuksessa. Liikaa on kuviteltu karjalaisten ja suomalaisten kaikessa toimineen kaukaisen hallitusvallan käskystä. Kiistoja syntyi, kun erilaisten kulttuurien oikeudet ja pyrkimykset kohtasivat kentällä ja joutuivat ristiriitaan. Ainakin suomalaisten ja saamelaisien kohtaamisissa oli neuvoteltu ja tarkisteltukin nautintarajoja.¹⁰

Karjalaisten jalansija Peräpohjolassa alkoi selvästi heikentyä 1370-luvulta lähtien, jolloin Ruotsi onnistui valtaamaan Oulujoen suuseudun. Karjalaisasutus säilyi Pohjanmaalla melko vahvana vielä 1400-luvun alkupuolella. Siitä todistaa virkavastuulla tehty tutkimuskomission raportti 1415. Turun maa-oikeus oli asettanut arvovaltaisen uskotujen miesten toimikunnan tarkastamaan Savon, Hämeen ja Satakunnan asukkaiden omistus- ja nautintarajoja. Toimikunnan raportti ulotti työnsä pohjoisessa Pähkinäsaaressen rauhan rajalle asti. Asutus oli jo edennyt ”virallisen” mutta merkittömän rajan yli, kiistaakin siitä oli käyty. Tärkeää oli vahvistaa, missä kulkivat hämäläisten ja savolaisten ”lailliset” nautintarajat. Sen tulokinnassa nationalistinen näkökulma vei loogisen päättelyn virheeseen. Raportti todistaa Savon ja Hämeen välisen rajan kulkevan Mäntyharjun Naulasaaren ja Muurasmäen jälkeen

”Mit j Sonnejoki twert öffuer, ther näest Lastakoski eller Karjalamasaelki. Hwilka aff thessom twem raam Rydzaekarla och Norrebotn tilstaa, ther thaer theris raar mete, the skal öffuersta howudhraa bliffua”.

Siis Muurasmäen jälkeinen rajapaikka oli Lastukoski tahi Karjalanmaanselkä. Se minä näistä kahdesta rajasta Venäjänkarjala ja Pohjanmaa hyväksyvät rajojensa kohtaamispaikaksi, siitä tulee ylin pääraja”.¹¹ Virallisen raportin sanamuoto on täsmällinen ja sitova.

Suonenjoen ylityksen jälkeen karjalaisten perinteinen reitti opasti Iisveden kautta jää-

kauden luomalle väylälle luodetta kohti, mutta Lastukosken suunta olisi pakottanut kulkemaan hankalasti luonnonreittien poikki. Kyseessä oli kaksi vaihtoehtoista rajalinjaa ja virallisen linjan vahvistamiseen vaadittiin Pohjanmaan karjalaisten suostumus. Karjalanmaanselkä oli tärkeä karjalaisliikenteen kynnys. Sen ylittäminen Pyhäjärven luona oli paras portti Pyhäjoen reitille. On selvää, että karjalaiset pitivät siitä kiinni. Tutkimusraportin *Karjalamaselki* näkyvän tarkasti 1700-luvun lopulla piirretyssä Kuopion läänin kartassa sekä mittauksin tehdyssä Suomen Korke-Kartassa vuodelta 1850.¹² Pyhäjärven lähellä kaakkoiskulmassa on paras perinteinen kynnyn ylityspaikka somerharjanteella, missä merkinä seisoo yhä suuri siirtolohkare Rillankivi muistoineen ja taruineen. Se vakiintui heimoajan merkiksi vuosisatojen ajaksi.

Gallén ja Lind kiistävät Lastukosken vaihtoehtoisuuden ja heittävät Karjalanmaanselän satojen kilometrien päähän koillisen erämaihin, nykyiseen Kainuuseen, missä 1400-luvulta ei tunneta kiinteää yhteyttä Karjalaan eikä varsinkaan vuoden 1415 ra-

6. A.J. Sjögren (1828) *Anteckningar om församlingarne i Kemi-Lappmark*, Helsingfors, 258–261. Kustaa Vilkuna (1964) *Kiblakunta ja häävuoode, Tutkielmia suomalaisen yhteiskunnan järjestymisen vaiheilta*, Helsinki, 84.

7. Viljo Nissilä 'Pohjois-Pohjanmaan karjalaista nimitystä' *Virtittäjä* 1948. Armas Luukko (1954) 'Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin keskiaika sekä 1500-luku', *Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia II*, Oulu, luvut I.2, I.4. ja I.7. Jouko Vahtola (1980) *Tornionjoki- ja Kemijokilaakson asutuksen synty. Nimitystieteellinen ja historiallinen tutkimus*, Rovaniemi, luku VI; Jouko Vahtola 'Uudisasutus ja lappalaisasutus Tornion- ja Muonionjoen vesistöalueella', *Faravid* 6.82; (1983) *Pohjois-Suomen Historiallisen Yhdistyksen vuosikirja*, Rovaniemi, 125. Kyösti Julku 'Tuohikirjeen 286 ajoitus' *Faravid* 6.82, 117–120. Kyösti Julku (1986) *Kvenland – Kainuun maa*, Jyväskylä, luvut II–IV. Julku (1987) 38–49. Ks. myös Matti Huurre (1983) 'Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin esihistoria', *Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia I*, Kuusamo, 414–444.

8. (1996) *Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo Domkyrkas Svartbok* (lyh. REA), Jyväskylä n:o 230.

9. (1910) *Finlands medeltidsurkunder samlade och i tryck utgifna av Finlands Staatsarkiv genom Reinh. Hausen* (lyh. FMU), I, Helsingfors, n:o 727.

10. Julku (1987) 174–180.

11. REA, n:o 352; (25.6.1415).

12. Charta ofver Cuopio län. Riksarkivet (Stockholm) Lantm. lever. 1850 nr. 19. Ks. Kirkinen, *HAik* 1992, 312.

jatutkinnan kohdealueeseen Pohjanmaalla, neljän heimon kohtaamisseudulla. Yhdessä 1537 kopioidun Pähkinäsaaren rauhansopimuksen rajaluettelossa on 1500-luvun käsialalla *Samusalan* ja *Sijthin* jälkeen *Karialankoskij* (nykyisellä Juankoskella) ja sen kohdalle on edellä mainitun ajan käsialalla lisätty selitys: *en Ryssefors*.¹³ Se viittaa kosken nimen alkuperään ja sijaintiin varhaisemmalla karjalaisten nautinta-alueella. Lasketus on siitä vielä koilliseen Nilsiässä, missä savolaisasutus vakiintui 1500-luvun puolivälin tienoilla kuten jo 1400-luvulla vaadittu käytännön rajakin.¹⁴ Paikannimien siirto ja vaihto näyttävät yleistyneen 1500-luvulla, jolloin esim. *Petäjokia* ja *-järviäkin* ilmaantuu Pohjois-Suomen lähteisiin, ja *Karjalanmaanselkä* muuttuu *Suomenseläksi*. Nykyään vastaavat muutokset vallatuilla alueilla tehdään nopeammin, kuten viime sotien historia osoittaa.

Vastoin yleistä tutkijain käsitystä paikalliset asukkaat, talonpojat, olivat monesti oman aikansa rajatilanteiden parhaita asiantuntijoita. 1500-luvun loppupuolelta säilynyt pohjalaisten tietoihin perustuva luettelo kertoo vanhasta rajaperinteestä. Sen mukaan Pyhäjoki ja Siikajoki saavat alkunsa *ryssänrajalta*, Oulujoki tulee *Ryssänmaalta*, Iijoki alkaa lähteestä juuri *Ryssänrajan alta*. Kemijoki alkaa suuresta järvestä nimeltään *Kemijärvi*, joka sijaitsee vasten Norjan ja Ryssän rajaa. Siltä järveltä pääsee vesitse lähelle Kantalahtea Ryssänmaalla.¹⁵

Paikalliset rajakiistat ja sopimukset eivät lopettaneet Suomen pohjalaisen ja savolaisen asutuksen etenemistä, kuten osoittavat useat paikallis- ja maakuntahistorian tutkimukset.¹⁶ Karjalaiset puolustivat entisiä oikeuksiaan Pohjanmaalla, mutta suomalaisia ekspansiota he eivät kyenneet pysäyttämään. Tilanne kärjistyi väkivaltaisuuksiin 1400-luvun lopulla, mistä kertoo Kemin, Iin ja Limingan talonpoikien valituskirjelmä valtiojohdolle maaliskuussa 1490.¹⁷ Talonpojat valittivat *ryssien* väkivallasta 80 vuoden ajalta (eli riitojen alkamisesta vuoden 1410 tienoilla). Teksti paljastaa, että se viittaa nimenomaan karjalaisiin eikä venäläisiin. Sen mukaan *ryssät* tulevat kyliin tavalliseen tapaan kauppaa käymään, mutta sa-

amalla vakoilevat maan tilaa. He myös kiduttavat ja murhaavat asukkaita, polttavat taloja ja hävittävät maata, vaikka ovat vakuuttaneet valtioiden uudistaneen rauhansopimuksen. Lisäksi he ryöstävät naisia ja vievät heitä *Ryssänmaalle* mukanaan. Kirjelmää on tehostettu ristiretkiajan kansainvälisellä kauhukertomuksella, miten pakanat panevat kristittyjä juoksemaan puiden ympäri, kun näiden suolet kiskotaan avatusta vatsasta.

Kyse on Vienen ja Pohjanmaan välisen vanhan karjalaiskaupan kriisistä uudessa yleistilanteessa. Venäläisillä vastaavaa kauppaperinnettä Peräpohjolaan ei ollut. Kirjelmän mukaan *ryssät* (siis karjalaiset) väittivät vanhan rajan olevan *Hanakivessä* (Hanhikivessä) Pyhäjoen suun lähellä ja jatkuneen meren (Pohjanlahden) yli *Bjuroklubbeniin*. Ryssät vaativat talonpojilta turkista ja lohiveron maksamista suuriruhtinaalle. Karjalaiset kantoivat Lapissa veroa Venäjän hallitsijalle (ja itselleen), ja veronmaksua he vaativat pohjalaisiltakin vanhaan rajaan vedoten. Karjalaisten erittäin tiukka perinteeseen nojautuminen viittaa vanhaan perinteeseen Pähkinäsaaren rauhajan päätymisestä Pohjanlahteen. Omasta mielestään karjalaiset eivät olleet ulkopuolisia hyökkääjiä, kun he puolustivat perinteisiä oikeuksiaan Pohjanmaalla. Venäjän sotilaiden osallistumisesta näihin väkivaltaisuuksiin ei ole tietoja. Kyse on karjalaisista, jotka liikkuvat ryhminä kaukokaupankin turvallisuuden vuoksi ja ryhtyivät väkivalloinkin vaatimaan entisiä oikeuksiaan. Venäjä tietenkin tuki karjalaisten vaatimuksia. Valituksen johdosta Ruotsin valtio kielsi karjalaiskauppiaiden kulun vesitietä Ouluun asti, ja kieltoa uhmanneita muutaman kerran teloitettiin. Karjalaiskauppa kuitenkin jatkui myös 1500-luvulla. Karjalaisten oli tyytyminen vaikutusvaltansa menetykseen.

Viena – keskiajan autonominen Karjala

Vienen meren rannoilla on ollut kiinteää asutusta ainakin viikinkiajalta lähtien, sillä useat Skandinavian saagat kertovat viikinkien retkistä sen rannikoille, etenkin Vienajoen suuseudulle, mistä tehtiin vastaavia

retkiä Ruijaan. Kronikat kertovat molempuolisista hyökkäyksistä 1200-luvulta 1400-luvun alkupuolelle asti. Perinnetietoa on kainulaisten ja karjalaisten varhaisista sodista pohjoisessa sisämaassakin. Novgorodin suunnalta erämiehiä ja asukkaita Vienan rannoille alkoi edetä ainakin 1100-luvulta lähtien.¹⁸ Vienan meri rantoineen oli suotuisaa ja suosittua luonnon, lämpötilan ja eräsaaliin kannalta. Karjalainen siirtolaisuus jatkoi siellä viikinkiajan perintöä. Sitä on edennyt rannikolle sekä Äänisen että Laatokan ympäristöistä ja juurtunut sisämaahankin viimeistään 1300-luvulla. Tämä karjalaisväestö on luonut kauppasuhteita paitsi Novgorodiin myös Jäämeren kautta Norjaan sekä *kajaanien maahan* Pohjois-Pohjanmaalle, mikä näkyy kuvinakin Olaus Magnuksen *Carta marinassa* 1550-luvulla. Viennasta on voinut jäädä asukkaitakin Peräpohjolaan, mihin vihjaa esim. Oravaisen suvun myöhempi esiintyminen Pohjois-Pohjanmaalla.

Vahvat viralliset todisteet kertovat keskiaikaisesta karjalaisasutuksesta Vienan meren rannikolla ja sisämaassa. 1400-luvun alusta asti on säilynyt karjalaisten kauppa- ja lahjoituskirjoja, joilla he myivät erittäin laajoja omistuksiaan ja nautintaoikeuksiaan novgorodilaisille tai lahjoittivat Solovetskin luostarille. Myyjänä tai lahjoittajana on usein vanhan karjalaissuvun perillinen, joka toisinaan mainitaan asuvan Karjalassa. Esimerkiksi 1419–20 myi karjalainen Afanasi Jesifov kahden veljensä kanssa Novgorodin posadnikalle kaksi suurta maa- ja vesialaa kalapajineen ja muine tuloineen Sorokajoen ja Uikujoen suulta Varisselästä ja Skomorohovasta, Kuurolan ja Roukkulan sukujen perintömailta.¹⁹ Skomorohi oli esiintymistaitoinen sanan ja laulun esittäjä, joita eli talonpoikina myös muutamissa Äänisen pogostoissa 1500-luvulla. Kuka lauluntaitaja olisi voinut antaa nimensä karjalaiskylälle Uikujoen suulla paitsi karjalainen runonlaulaja suurten myyttisten kalliopiirossarjojen äärellä? Hollantilainen Simon van Salingen matkusti 1560-luvun tienoilla Vienassa ja kertoo siellä tavanneensa filosofin, joka oli tehnyt Karjalan historian karjalan kielellä.²⁰ Roukkulan suku tunnetaan keskiajalta myös

Laatokan Karjalasta. Suku oli todennäköisesti kalevalaisten myyttien kantajia Vienassa.

1400- ja 1500-luvun asiakirjat puhuvat ”Karjalan lasten viidestä suvusta”, jotka olivat *Kuurola, Roukkula, Tiurula, Valtola* ja *Viimola*. Näiden lisäksi olen 1400-luvun asiakirjoista löytänyt lähes kolmekymmentä muuta karjalaista sukua esimerkkeinä *Jakola* (Jaakkola), *Kaltojev, Kargujev* (Karhunen), *Kokui, Korela, Oravainen, Orinen, Parandojev, Sulkopää, Toivit* (Toivottu). Esimerkiksi David Toivotun vaimo Hovra Vasilintytär Roukkulan suvusta myi Novgorodin posadnikalle laajan perintöosuutensa Uikujoen, Suikujoen, Ponkamajoen ja Kemijoen varsilta, rannikon Kilposaaresta ja Kuusisaarista sekä Metsä-Lapin sisämaasta Kuittijärveltä siellä asuvine (vero)lappalaisineen. Posadnikka maksoi kaikesta kolme ja puoli ruplaa hopeana, jonka vaimonsa puolesta otti vastaan David Toivottu.²¹

Kuuluisimpia ”Karjalan lasten sukuja” olivat *Valtolat* (Valdola, Valit, Vallitov) ja *Roukkulat* (Rovkultsy). Novgorodin Sofian I kronikan mukaan Ruotsin joukkojen piirittäessä Käkisalmea 1337 sen päällikkönä

13. SRA, Muscovitica 2, Gränshandlingar, Thenne rhåå ähr gångne ...emillan Sverige och Rysslandh. Ks. Gallén – Lind II, Karta 2 ja karttaselitys, 499.

14. Arvo M. Soininen (1961) *Pohjois-Savon asuttaminen keski- ja uuden ajan vaihteessa*, Helsinki, 87–90, liitekartta II.

15. Jarl Gallén (1968) *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns*, Helsingfors, Bilaga Q, 225–226.

16. Esim. M. Huurre – J. Hautala (1991) *Oulujoki-laakson historia. Kivikaudesta vuoteen 1865*, Oulu. A. M. Soininen (1957) ’Erämaiden asuttaminen’, *Hämeen historia II*, Hämeenlinna. T. Räisänen – K. Kumpulainen (1981) *Pielaveden ja Keiteleen historia I*, Kuruvesi. Ks. myös K. Julku (1987) luvut 6–9.

17. FMU (Helsingfors 1928) V, n:o 4286.

18. Tästä ks. Esim. T.A. Bernštam (1978) *Pomory. Formirovanie gruppy i sistema bozjaistva*, Leningrad, 32–34. Matti Pöllä ’On the Ethnic Composition of the Population of Biarmia’ *Idäntutkimus* 2/1966, 36–54. Heikki Kirkinen (1999) ’Bjarmit, karjalaiset ja pomorit Vienan merellä’, *Kalevalaseuran vuosikirja* 77–78, Helsinki, 32–34.

19. (1929) *Letopis zanjatij Arheografitseskoj Komissij za 1927–1928 gody, vypusk 35*, Leningrad, 135. (1941) *Materialy po istorii Karelii XII – XVI v.v. Pod red. V. G. Gejmana, Petrozavodsk*, 100.

20. Heikki Kirkinen (1970) *Karjala idän ja lännen välissä I, Venäjän Karjala rennessanssijalla (1478–1617)*, Helsinki, 114, 136, 175.

21. Letopis zanjatii, 136.

oli Valit, joka luovutti linnan piirittäjille. Kun Novgorodin joukot tulivat valtaamaan linnan takaisin Valit palasi emämaansa puolelle ja osallistui vihollisen karkottamiseen. Epävarmat tiedot kertovat hänen johtaneen sitten taisteluja Norjaa vastaan Jäämeren rannikolla, missä hänelle on säilynyt suuri viistoon pystytetty muistopaasi Vallitunki-vi. *Vallitunsaaria* oli Vienan ja Suomen Kemijokien suulla sekä Koitereella. *Vallitun* tai *Vallittulan* kyliä on ollut Inkerissä ja Aunuksessa ja jopa Kannaksella Kirvussa. Vienan Karjalassa suvulla oli 1400-luvulla suuria maita, vesiä ja nautinta-alueita ”Karjalan lasten viiden suvun joukossa”, osa Lapin puolellakin.²² Roukkulan suku omisti vastaavia myös yhdessä Kuurolan suvun kanssa. Roukkula kuului 1500-luvun alussa Käkisalmen aatelistoon. Grigori Roukkulalla oli iso läänitys ja hovi Räisälässä ja hän toimi käytännössä myös Käkisalmen linnan päällikkönä.²³

Karjalaiset kantoivat Lapista hallitsijan veroa ja saivat kantaa itselleen lapinveroa (*prazga*). Lapin kulttuurissa veroa maksoivat liikkuvat yhteisöt, joita ehkä ensinnä verottivat norjalaiset ja karjalaiset, sitten myös ruotsalaiset, venäläiset ja suomalaiset. Muutamit lapinkylät maksoivat veroa kolmeen maahan. Valtiot vetosivat verotuksessaan aina ”vanhaan” oikeuteensa. Näin sovittiin Norjan ja Novgorodin kesken Lapin verotuksesta myös vuosina 1251 ja 1326.²⁴ Käytännön tilannetta keskiajan lopulla kuvaa suuriruhtinas Vasili III:n nimissä annettu kirje Kuolan ja Ruijan rannikon verotuksesta valittaneille lappalaisille *Turjan* (Tre) niemellä.²⁵ Hallitsijan veronkantajat kulkivat Lapinmaahan Kantalahden, Akkalan, Nuortijärven, Suonikylän, Paasjoen, Näätämon, Inarin ja Utsjoen lisäksi Varankiin ja Norjan Lapin ääripäähän, missä he viipyivät kevään (kelirikon) ajan ja palasivat Varangin kautta. Toinen veronkantaja kiersi Kuolan niemimaata Varzagan, Turjan Lovozeron ja Kuolan kautta Umballe (Imandrajärven reittiä). Hallitsija määräsi tarkat veromäärät ja kielsi ottamasta mitään muuta paitsi määrätyn ”lahjan” sekä ravintoa, kuljetuksia ja opastusta. Mikkolan mukaan *Norjan meren* rannikon verotusoikeus ulot-

tui vanhastaan Malangen-vuonoon asti. Norja puolestaan kantoi lapinveroa Kuolan itärannikolle ja jopa Varzugalle asti. Kumpikaan valtio ei tosiasiaa ”omistanut” tai hallinnut koko Kuolan ja Ruijan rannikkoa. Keskiaikainen sopimus ”entisin rajoin” täsmentyi asteittain valtarajoiksi vasta uuden ajan puolella. Karjalan muinaista osuutta ja mainetta tässä prosessissa todistaa se, että Karjalan ranta tunnettiin rannikon nimenä sekä Vienan meren etelärannikolla (*Karelskij bereg*) että Jäämerellä (*Karelestranden wedb Westersiön*).

Vienan alueesta käytettiin monissa asiakirjoissa nimeä Karjala. Vanhat suvut asuivat Karjalassa (*v Karele*). Laaja käytännöllinen autonomia oli kasvanut karjalaisväestön ja sen omistusten laajenemisen myötä ennen Pähkinäsaaren rauhan aikaa, mikä kuvastuu vanhimmissa asiakirjatiedoissa suurista perintömaista jo 1400-luvun alussa. Vienan Karjalan autonomia alkoi heikentyä 1400-luvun lopulla ja se tukehtui lähes kokonaan pitkällä sotakaudella sata vuotta myöhemmin. Sodan lisäksi syitä olivat venäläinen siirtolaisuus, Solovetskin luostarin rikastuminen, joka levitti uskon mukana venäläistä kulttuuria ja talousvaltaa, sekä Venäjän keskitetyn hallinnon juurtuminen Vianaan. Suolankeitto merestä sekä kaukokauppa tukivat vielä 1500-luvulla tätä perinteistä Karjalaa.

Logiikkaa ja lähdekritiikkiä

Pähkinäsaaren rauhan rajan tutkimuksessa arvioinnin perustana ovat luotettavimmiksi todetut venäjän- ja latinankieliset sopimuksen tekstit. Ne vastaavat hyvin aikakauden ja sopimusmaiden valtiosopimuskäytäntöä muodoltaan, tyyliltään ja kielenkäytöltään. O. S. Rydberg on luonut luotettavan lähtökohdan venäjän- ja latinankielisen perustekstin tarkasteluun. Ruotsinkielisistä kopioista on kaksi toisistaan sisällöltään poikkeavaa versiota. Edellä kirjattu teksti 3 on käännös latinankielisestä perustekstistä, ja teksti 4 on muuten samankaltainen, mutta viimeisenä rajapaikkana siinä on *nor i haf-fuedt*. Päätemeren nimeä ei lainkaan mainita. Teksti tuli esiin 1537 Moskovassa, rauhansopimuksen uudistamisneuvottelussa.

Ruotsalaiset väittivät, ettei heillä ole sopimuksen ruotsinkielistä tekstiä. He saivat itse paikalla kopioida venäläisillä olevan tekstin, jonka venäläiset ottivat sitten takaisin uuden kopion jäädessä ruotsalaisille.

Gallén ja Lind nostivat tämän Moskovassa kopioidun tekstin kaikkein tärkeimmäksi lähteeksi, jopa alkuperäisen sopimuksen veroiseksi. Perusteluna esitetään, että se on kieleltään ja kirjoitukseltaan vanhin tunnettu kopio ja saattaa olla 1300-luvulta. Sen saaminen Venäjältä ei tietenkään todista, että alkuteksti on tehty Venäjällä. Käsitelmäni mukaan tekstikopio on alkuperäistä sopimusta nuorempi. Sanamuoto poikkeaa venäjänkielisestä, mm. ristin suutelu mainitaan aktina eikä sen rikkomisen rankaisusta puhuta mitään, ja lisäksi Ruotsin edustajien nimiin on lisätty titteli *herra*. Jos se oli laadittu Pähkinäsaaren neuvottelujen yhteydessä, miksi sitä ”ei löytynyt” ruotsalaisilta? Mikä oli tämän kopiointioperaation tarkoitus? Se tehtiin pian Ruotsissa laaditun väärennetyn Pähkinäsaaren rauhansopimuksen jälkeen; sillä Ruotsi pyrki korvaamaan alkuperäisen venäjänkielisen, josta oli tehty lännen osapuolille virallinen latinankielinen käännös. Venäjä vetosi useissa rajakiistossa ”Jurin ja Maunun sinetöityihin sopimuksiin”, mutta niistä ei ole pienintäkään vihjettä 1537 ruotsinkielisen tekstin yhteydessä. Mitään poikkeuksellista ”salaista lisäpöytäkirjaa” ei Venäjä koskaan tunnustanut ja Ruotsikin joutui jo samana vuonna 1537 sen hylkäämään, sillä virallinen rajantarkistus sovittiin käytäväksi *ex mari per flumen Sesther ... usque ad mare Caino*.²⁶ Ei sitä voi muuksi muuttaa.

Kyseisen kopiotehtävän todennäköiset kolme selitysvaihtoehtoa ovat:

- Se toistaa alkuperäisen sopimuksen kaavaa ”merestä mereen”, koska päätemeren nimi oli jo alkuperäisessä tekstissä mainittu Pohjanlahti.
- Kyseessä on yhden sanan kopiointivirhe (yleistä tuohon aikaan).
- Ruotsi halusi poliittisista syistä salata valtaosaltaan Ruotsille jo vallatun Pohjanlahden nimeämisen rajan päätekohtaksi ja avata mahdollisuudet uusiin rajatulkintoi-

hin. Ruotsi tiesi, että Vienan meren nimeä oli mahdoton saada valtiosopimukseen.

1500-luvun puolivälin tienoilta Muscovitica-kokoelmassa on säilynyt joukko rajanselvityksiä ja luetteloita, jotka etenevät suunnilleen paikannimillä *Petäjärvi, Kaijvasalmi, Taiviovaara, Maanselkä, Valmakuru, Paskavaara, Musikkavaara, Suonikylä (Sonniall), Petäjärvi, Orjavaara, Orjajoki ja Orjavuono*, josta on ”15 peninkulmaa Länsimereen Karjalanrannalle” (*Westeriön wed Karelestrand*). Se viittaa reitille Suonikylästä Uurajoen ja Uuravuonon kautta Jäämereen. Vienan mereen Ruotsi ei päässyt edes Stolbovan rauhassa.

Pähkinäsaaren rauhansopimuksen venäjänkielinen teksti on paikan ja ajan huomioon ottaen suurella varmuudella alkuperäinen perusteksti, josta latinankielinen käännös on tehty. Tekstit vastaavat hyvin toisiaan, ja niillä on painoarvo valtiosopimuksen kaikkein todennäköisimpinä teksteinä. Niiden ilmaisema tarkoitus on selvä: lopettaa sotatila kahden maan välillä, erottaa Novgorodin luovuttamat kolme pitäjää entisestä isänmaastaan ja liittää ne Ruotsin valtakuntaan. Sitä varten oli välttämätöntä määrittellä uusi valtioiden välinen maantieteellinen rajalinja. Sopimustekstit luettelevat kielellisistä eroista huolimatta rajan kulun yhtä pitävästi, joskin pohjoisosilla epä-määräisemmin kuin etelässä. Ne mainitsevat rajapaikkojen nimet yhdestä seuraavaan (venäjäksi *ot, do* tai *ottole*; latinaksi *de, in* tai *deinde*). Se pysyy johdonmukaisena tiheimmin asutusta kaakkoisosasta harvimminkin asuttuun luoteisosaan. Se, että joiden-

22. Ks. Letopis zanjatii, 138, 140., Tabl. I. Materialy po istorii Karelii, 106. Erkki Kuujo (1961) ”Vallittu (1300-luku)”, toim. J. Paavolainen, *Karjalainen elämäkerrasto*, Porvoo, 1–6. Kirkinen, *Karjala idän ja lännen välissä I*, 26, 35, 243.

23. Ks. Letopis zanjatii, 135, 136, Kirkinen (1970) 26, 576, 69, 133.

24. Ks. Johnsen (1923) 20, 24–27. Sverges traktater I, 504–506

25. J. J. Mikkol (1941) *Kolttakylän arkisto*, Lapin Siivisyseuran julkaisuja 8, Porvoo, 108–119. Kirje on säilynyt tanskankielisenä kopiona Kööpenhaminassa ja Osllossa.

26. Sverges traktater III, n:o 35, s. 183.

BOTNISKA

WIKEN

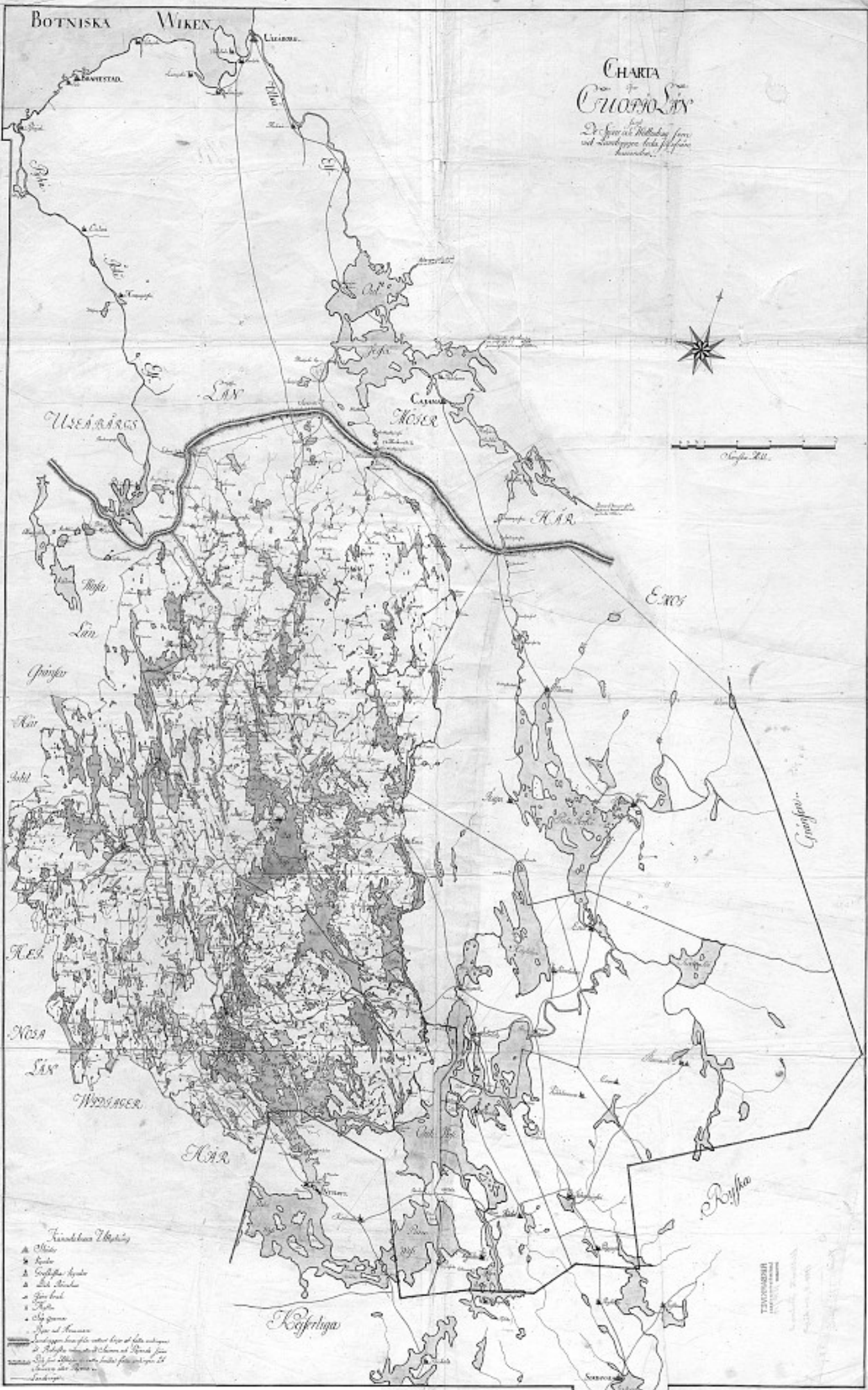
Lindö

CHARTA GÖTHIOBISKA

Det är för att tillstånd för
och ändringar till sig
kan komma.

1000000
Engelsk Mil

- Kändtecken & beteckning**
- ▲ Städer
  - Byar
  - △ Storträsk
  - △ Småträsk
  - Sjöar
  - Högar
  - Östgötar
  - Östgötar
  - Östgötar
- Östgötar län för öfver hela län
Östgötar län för öfver hela län
Östgötar län för öfver hela län
Östgötar län för öfver hela län
Östgötar län för öfver hela län
Östgötar län för öfver hela län
Östgötar län för öfver hela län
Östgötar län för öfver hela län
Östgötar län för öfver hela län
Östgötar län för öfver hela län

Kuopion läänin kartta. Riksarkivet, Tukholma.

kin rajapaikkojen sijainti nykyään on vaikea määrittää, ei oikeuta jälkikäteen muuttamaan sopimuksen sanamuodossa selvästi ilmaistua rajan tarkoitusta. Kahdesta rajalinjasta tai Vienan merestä ei sopimuksessa näy jälkeäkään. Sopimusrajan tarkistusriidoissakin oli aina kyse vain yhdestä rajasta. Yhteisnautinnan alue oli määritelty Viipurinlahdelle. Nimet *Kajano more* ja *Helsingh baff* on luotettavasti todistettu tarkoittavan Pohjanlahtea.

Olen käynyt läpi Ruotsin arkistolähteistä 1400- ja 1500-luvulta yli 50 erilaista rajaluetteloa, jotka liittyvät suoraan tai välillisesti Pähkinäsaaren rauhansopimukseen. Niiden otsikot ovat yleensä mallia Ruotsin ja Venäjän raja, Olavinlinnan läänin ja Venäjän raja, Pohjanmaan ja Venäjän raja jne. Ei kertaakaan Ruotsin tai Venäjän ja yhteisalueen raja. Yhteisnautinnan alueita mainitaan muutamia kertoja, mutta vain paikallisina kuten Viipurin lahdella tai Puruveden saarien kohdalla, ei koskaan esim. Pohjois-Suomen tai Lapin osuudella. Mitään sopimusta suurista yhteisalueista ei löydy. Jaksot ei tehty yleisinä ”ystävyyssovimuksina”, vaan valtaamisen ja voimankäytön tuloksina diplomatian korukielestä huolimatta. Näin Pähkinäsaareissa ja näin yhä melko yleisesti meidän maailmassamme.

Rajan vetäminen Vienan mereen 1323 yhteisalueen nimissä on mahdoton ajatus. Sen puolustelu paljastaa tietämättömyyden Vienan Karjalan varhaishistoriasta. Miten olisi Novgorod voinut toivottaa ruotsalaiset tervetulleiksi muka ”yhteisalueelle”, iskemään keihästä karjalaisten ja venäläisten asukkaidensa selkään Vienanmeren rannikolla? Ei siihen auta edes Tuohikirje n:o 286, joka on viesti Novgorodin veronkantajalle Pohjanmaalle, mutta se ei kerro sovitusta alueen yhteiskäytöstä Ruotsin kanssa, vaan tilannevarovaisuudesta Novgorodille jääneellä osalla Pohjanmaata, missä Ruotsi ja Venäjä kumpikin vaativat koko valtaa.²⁷

Virheellinen on myös väite, että *Studenoje more* (Jäämeri) tarkoittaisi Vienan merta. Tuo meri oli ja on yhä tunnettu leudosta sumuisesta ilmastostaan. Sen rannikolla viljeltiin viljaa jo keskiajalla. Kuuluisan saksalaisen kartanpiirtäjän Mercatorin tekemä

Ruotsin ja Norjan kartta 1595 lisää Vienan Karjalan kohdalle tekstin *Corelia terra, insigniter fertilis* (Karjalan maa, erittäin hedelmällinen).²⁸ Vähän käytetty nimi *Studenoje more* tarkoitti lähinnä nykyistä Barentsin meren aluetta, jonne karjalaiset ulottivat meripyynnin matkojaan.

Miten on mahdollista todistaa *nor i haf-fuet* viittaamaan 1323 Vienan mereen, kun sitä ei mainita missään rajakiistan neuvotte-luissa, eikä Ruotsi koskaan esittänyt siihen mitään vaatimuksia? Kartalla Ruotsin Hailuoto ja Venäjän Solovetskin saaret ovat jokseenkin samalla noin 65 leveysasteen tasolla. Pyhäjoenkin suulta katsoen Vienan meri on idässä eikä pohjoisessa. Mutta Lindin fantasia keksii tähänkin perusteen: Se viimeinen rajakohta onkin katsottu Pähkinäsaaresta käsin, ja silloin se osuu Vienan mereen. Mutta rajahan on kirjoitettu yhdestä paikasta toiseen kulkevaksi. Myös Lindin rajaluettelossa raja jatkuu Kolimakosken jälkeen ”ja sieltä pohjoiseen mereen”. Eräät k.o. tekstin 1500-luvun kopiot täsmentävätkin loppua: ”sedan rätt norr wth åth haffwet”. Keskiajan lopulta lähtien Ruotsi alkoi selvästi pyrkiä Jäämerelle eikä Vienan vesille.

Ensimmäisen kerran Vienan meren liittyvät rajaongelmaan Kustaa Vaasan toimeksiannosta Claes Christerson ja Jaakko Teitti selvitellessään Pohjois-Suomessa Pohjanmaan ja Venäjän välistä rajaa. 1550-luvun lopulla.²⁹ Selvityksessä luetellaan 16 numeroitua rajapaikkaa: mm. *Kaatimon taiffual, Åhtaandh salmi, Wätbiiärff, Syuäri iärfff, Östre om Keitell iärff, Pethäiä ioki, Taluias wara, Maaselckä taiffuall, Kallio ioki, Kaia salmi, Jiwara, Kitkaiärff östre om. Ther möther sedben Huithe hafueth* (Siellä tulee sitten vastaan Valkea meri). Rajan ei mainita ulottuvan sinne. Teitti kuulusteli Karjalaisista *Nousia Ryssää* (karjalaista) ja sai tietoja

27. Gallén – Lind (1991) 420–421. Kirkinen (1992) 316–318. Kyösti Julkunen, ”Tuohikirjeen 286 ajoitus”, *Faravid* 6, 82, (1983) *Pohjois-Suomen Historiallisen Yhdistyksen vuosikirja VI*, Rovaniemi, 117–120.

28. Gallén – Lind (1991) 492. (1967) *Vanboja Suomen karttoja*, Helsinki, n:o 10, s. 35.

29. (1894) Jaakko Teitin valitusluettelo Suomen aatelia vastaan 1555–1556”, *Todistuskappaleita Suomen historiaan* julkaissut Suomen Historiallinen Seura, V, Helsinki 1894, 154–160.

myös Vienan Karjalasta, jossa Kantalahti mainitaan kauppakaupunkina (*köpstadh*). Julkaisemattomaksi on jäänyt Teitin raportin osa, joka lisää Kantalahdella sijainneen viisi kirkkoa ja Kuolajoen suulla lisäksi neljä.³⁰ Ne olivat kaikki ryssänkirkkoja. Vienassa asui Nousian antamiensa tietojen pohjalta laskien yhteensä noin 2 450 miestä. Isot perheet huomioon ottaen se merkitsi vähintään 10 000 hengen asukaslukua.

Vaikka siis Ruotsille mieluista ruotsinkielistä Pähkinäsaaren rauhansopimuksen kopiota on 1500-luvulla käsitelty Ruotsin ja Venäjän neuvottelussa, siitä ei tullut molempien osapuolten hyväksymää salaista lämpöytäkirjaa valtaetujen jakopolitiikassa. Se jäi kopiointivirheeksi tai Ruotsin yksipuoliseksi yritykseksi varmistaa laajentumisen mahdollisuuksiaan pohjoisessa ja idässä. Vasta 1600-luvun alussa Ruotsi oli kyllin vahva suurvallan rakentamiseen, silloin se saattoi täysin mitoin käyttää siinä myös suomalaista mies- ja talousvoimaa. ■

30. SRA Muscovitica, Gränshandlingar 1561–1606.